

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

ԵՒ

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒԲԱՐ ՓԱՇԱՆ

Հրատարակեց .

ԲԱՐԳԷՆ ՎԱՐԴԱԳԵՏ

(Մխարան Ս. Էջմիածնի)

Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Գ Ա Տ

Սրբազան տպարան Մայր Աթոռոյ ս. Էջմիածնի

1 9 1 4

(Արտատպած «Արարատ»ի 1914 թ. յունվարի համարից)

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՄՔ

Երբ գրում էինք Հայկական հարցի մասին «Արարատ» ամսաթերթի անցեալ Յունվարի համարում, մենք հետևելով պարբերական թերթերի տուած տեղեկութեանց Հայկական հարցի մասին և ի նկատի առնելով էջմիրածնում ստացուած յուսալի լուրերը, ասել էինք, որ «նա գտնուած է ներկայումս իւր լուծման նախօրեակին»:

Եւ արդարև մի քանի օրից յետոյ, ներկայ 1914 թ. Յունվարի 29-ին, Փարիզից վեմափայլ Տ. Պօղոս Նուբար փաշան հեռագրում է Ազգիս Վեհափառ Հայրապետին հետևեալ ուրախալի հեռագիրը. «Բախտաւոր եմ մատուցանել Ձերդ Սրբութեան ակնածալիւր շնորհաւորութիւններ Հայաստանի բարեկորդութիւնների համար բարեյայտոյ համաձայնութեան գալու առթիւ: Ձեր իմաստուն հեռատեսութեան, բարձր ցուցումների եւ Նորին Վեհափառութեան Ռուսաց Կայսեր բարեխնամ կառավարութեան եռանդուն գործունէութեան շնորհիւ՝ Ասիական Թիւրքիայի մեր եղբայրներն այսուհետեւ հնարաւորութիւն կ'ունենան ապրելու արդար եւ ապանով վարչութեան ներքոյ»:

Վերջապէս տաճկահայերի երկար տարիների տանջալից կեանքից յետոյ լուծուեց Հայաստանի բարենորոգութիւնների խնդիրը:

Անշուշտ Ռուսաց բարեխնամ կառավարութեան ձեռք առած եռանդուն միջոցները Կ. Պօլսի դեսպան Գիրսի միջոցով ամենակարևոր դերը խաղացին Հայկական հարցի լուծման գործում: Որքան որ այդ բարենորոգութիւնների նախագիծը զանազան տեղերից իւրզաւած և պակասաւոր լինի, յամենայն դէպս եթէ եղածն էլ գործադրուեն Հայաստանում, կարելի է յուսալ, որ շուտով վերականգնուի արդարութիւնն և ապահով ապրուստը Հայաստանում: Ի՞նչ խօսք, որ Ազգիս Վեհափառ կաթողիկոսի ներկայացուցիչ վեմափայլ Տ. Պօղոս Նուբար փաշան իւր դիրքի, եռանդուն գործունէութեան և բռնած տակտիկայի շնորհիւ մեծ ~~ապ~~

Չողութեամբ վերջացրեց իւր վրայ դրած պատասխանատու
և չափազանց կարեւոր պատմական մեծ առաքելութիւնը
և Յունվարի 29-ին Հայոց Հայրապետին և ազգին աւետեց
այդ ուրախ լուրը:

Վսեմ. Տ. Պօղոս փաշան արժանաւոր ժառանգն է իւր
հօր Նուբար փաշայի: Նուբար փաշան ծնուել է 1825 թ.
և վախճանուել է 1899 թուին, և մարմինն ամփոփուած է
Ալէքսանդրիոյ եկեղեցու բակում: Նա եղել է դեսպան Վեն-
նայում 1894 թ. Սայիդ փաշայի օրօք նրան յանձնարարուած
էր կազմակերպել ապրանքների տեղափոխութիւնը Եւրո-
պայից Հնդկաստան Եգիպտոսի վրայով և Եգիպտական
առաջին երկաթուղու կառուցումն: Նա Կ. Պօլսում և Փա-
րիզում վարել է բանակցութիւններ Սուէզի ջրանցքի կա-
ռուցման վերաբերեալ և վերջացրել է 1864 թ.: 1866 թ.
նշանակուելով արտաքին գործոց նախարար, Նուբար փաշան
կազմակերպել է միջազգային դատարաններ Եգիպտոսում:
1884—88 և 1894—95 Նուբար փաշան եղել է եգիպտա-
կան նախարարների ղլխաւորը*) Տիգրան Նազարեանը
«Տարազի» 1913 թ. Յունուարի համարում հաղորդում է՝
որ «Նուբար փաշան բնիկ Ղարաբաղցի է, հայ լուսաւոր-
չական, նրա պապերը Դաւիթ բէկի զինակից են եղել և
մեծամեծ քաջութիւններ արել իրենց հայրենիքը՝ Տաթևը
պաշտպանելիս:»

Ուրախ ենք՝ որ հայազգի բարձրաստիճան Նուբար
փաշայի արժանաւոր որդի վսեմ. Պօղոս Նուբար փաշան
իւր իմաստուն ճակատը այսօր զարդարեց Հայաստանի տան-
ջուած գաւակների ձեռքով հիւսուած, նրանց ուրախու-
թեան արցունքներով ցօղուած և Հայոց Հայրապետի խըն-
կահոտ օրհնութեամբ սքողուած պսակով:

Բարգէն վարդապետ

4 փետր. 1914, Ս. Էջմիածին

*) Տես Вольшая Энциклоп. Կաթոր 14 էջ 191.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Հայկական հարցը, որ ռուս-թուրքական պատերազմից յետոյ առաջ եկաւ Տաճկահայ ժողովրդի միանգամայն անտանելի և դժբախտ կեանքի պատճառով միշտ առանձին հոգածութեան խնդիր է եղել մեր վերջին կաթողիկոսների համար, սկսած Գէորգ Դրդից մինչև ներկայ Վեհափառ Գէորգ Ե-րդ կաթողիկոսը: Խրիմեան կաթողիկոսի օրօք առանձնապէս սուր կերպարանք ստացաւ յայտնի ջարդերի պատճառով: Էջմիածնի կաթողիկոսների և Կ. Պօլսի պատրիարքների բողոքներն Եւրոպական պետութիւններին՝ Տաճկահայոց կեանքի և գոյքի ապահովութեան առթիւ՝ ստեղծեցին միայն 1878 թ. Սան-Ստեֆանոյի Դաշնադրութեան 16-րդ և ապա Բերլինի Վեհաժողովի 61-րդ յօդուածներն, որոնք դժբախտաբար մնացին մեռած թուեր առանց իրականութեան մէջ բարելաւելու տաճկահայ ժողովրդի ազետալի վիճակը: Իսկ 1895 թ. մայիսի 11-ին Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեսպանները ներկայացրին Բ. Դրան բարենորոգութիւնների մի նախագիծ: Այդ բոլորից յետոյ ևս շարունակեցին Հայաստանում ջարդերը և վերջինն եղաւ Ադանայի ջարդը՝ զոհ տալով 30,000 հայ:

Բայց ոչ մի կաթողիկոսի օրօք հայկական հարցն այնքան յուռալի ընթացքի մէջ չէ եղել, ինչպէս ներկայ Վեհափառ Գէորգ Ե. կաթողիկոսի օրօք, շնորհիւ Ռուսաց բարեխնամ կառավարութեան գործ դրած եռանդուն միջոցների և Վեհափառ Հայրապետի հայրական խոհուն հոգացողութեանց: Եւ այն իսկ նա գտնուում է ներկայումս իւր լուծման նախօրեակին:

Նորին Սրբութեան հայրապետական օժուժից համարեա չանցած մի ամիս, 1912 թ. օգոստոս ամսին, պար-

բերական թերթերը հաղորդեցին Տաճկահայաստանում ծագած անկարգութիւնները, և հայերի վտանգաւոր դրութիւնը Վանի շրջակայքում և այլուր: Այդ տխուր լուրերը շէին կարող վրիպել Վեհափառի ուշադրութիւնից, ուստի և բարեհաճեց օգոստոսի 28-ին Կ. Պօլսի Տ. Արշարունի պատրիարքին ուղղել հետեւեալ հեռագիրը. «Պօլի», Հայոց Ամենապատիւ Պատրիարքին. Յաւալի լուրեր ենք լսում Վանի շրջակայքի հայերի դրութեան մասին՝ շուտով հեռագրով յայտնեցէք և մանրամասն նամակով: Ահա և այս հեռագիրն եղաւ սկիզբն հայկական հարցի (ներկայ երջանի), որից յետոյ տեղացին Վեհափառն զանազան բողոքներ հայութեան ամեն կողմերից, որով ինդրում էին Վեհափառ Հայրապետի բարեհաճ ուշադրութիւնը Տաճկահայ ներկայ դժբախտ կացութեան առթիւ: Նորին Արքութիւնն էլ աւելի սրտին մօտ ընդունելով իւր տարագիր զաւակների ինդիրները՝ հետզհետէ տնօրինում է կարեւոր լուրջ կարգադրութիւններ Հայկական հարցի առթիւ, և պործի յաջողութեան համար Եւրոպայում վսեմափայլ հայտազլ: Տ. Պօղոս Նուբար փառալի զխաւորութեամբ կարգում մի պտտազամաւորութիւն իւր կողմից տրուած հրահանգներով գործելու «Հայկական հարցի» յաջող լուծման համար և դիմումներ անելու Եւրոպական պետութիւններին:

«Արարատի» այս համարից բաց անելով «Հայկական հարց»ի բաժին՝ կ'աշխատենք պարբերաբար այս մասին տալ կարեւոր տեղեկութիւններ, առ այժմ բաւականանանք զետեղել ներկայ համարում յայտնի հրապարակախօս պ. Միլլեկովի յօդուածը Փարիզում անցեալ 1913 թ. նոյեմբերին կազմած Միջազգային ժողովի մասին, նոյն ժողովի նախագահ գնդապետ պր. Լակրուայի և Վսեմ. Պօղոս Նուբար փառալի ժողովում խօսած ճառերը, որոնք անշուշտ հետաքրքրական կ'ըլինեն «Հայկական հարց»ի գրադուոյնների համար:

ՓԱՐԻԶԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՎԵՂՈՒՊՈՎԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՌԹԻԻ

«Յրանսիական Ասիայի Յանձնաժողովը» հայկական բարե-
նորոգութիւնների հարցի առթիւ չէր կարող ընտրել աւելի յաջող
վայրկեան միջազգային հասարակական կարծիքի ներկայացուցիչ-
ների մտքերի փոխանակութեան համար՝ քան այն՝ որ իսկապէս
ընտրուած էր (կիրակէ, 17 նոյեմբերի)։ Հայկական բարենորո-
գութիւնների հարցը վաղուց հերթական էր դարձել։ Դեռ ևս գար-
նան Ռուսաստանի կողմից ներկայացուած էր Տաճկահայաստանում
լինելիք արմատական բարենորոգումների նախագիծը Եւրոպայի
վերահսկողութեան ներքոյ։ Կ. Պօլսում դեսպանատանց անդամների
կողմից այդ նախագծի մասին եղած խորհրդակցութիւնը մի քանի
ամիս տևեց։ Ընդառաջ էր գնում այդ նախագծին Ռուսաստանը՝
որին ոչ առանձին հռանդով պաշտպանում էր Յրանսիան, իսկ
Անգլիան բոլորովին չէր պաշտպանում, առաջ քաշելով եռապն-
տական դաշնակցութեան, մանաւանդ Գերմանիայի, աւելի կամ
պակաս բացայայտ ընդդիմադրութիւնը։

Ռուսական նախաձեռնութեան հակառակորդները սկզբում
կամենում էին առաջ բերել Տաճկաստանի նախաձեռնութիւնը։
Այնուհետև երբ այդ չյաջողուեց, նոքա ռուսական նախագծի դէմ
առաջ բերին մի շարք էական հակաճառութիւններ։ Բայց ներքին
կռուի և ընդհարումների այդ ամբողջ պատմութիւնն աշնան յետ
մղուեց։ Սազանովի* և Կոկովցեվի** Բերլինում կանցլերի և
Յիմմերմանի հետ անձամբ ունեցած բացատրութիւնից յետոյ՝
Գերմանիան վերջնականապէս թեքուեց բարենորոգութիւնների
նախագծի պաշտպանութեան կողմը, թէև ամենահամեստ չափերով։
Կ. Պօլսում մշակուած հիմնական առաջադրութիւնների համաձայ-
նութեան եկած նախագիծը, վեց կէտերով, մեծ պտտութեանների
ընդհանուր կամքի արտայայտիչն դարձաւ։ Եւ անս այդ հաւա-
քական կամքին Տաճկաստանը հակադրեց իւրը։ Նա բաց է ի բաց
մերժեց ճանաչելու Եւրոպական վերահսկողութեան (կօստրօլ)
սկզբունքը, (որ արդէն Բերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածով
ճանաչուած էր)։ Կարևոր եղաւ հնարել նոր համաձայնութեան
ընդթ ունեցող առաջադրութիւններ, Բ. Դուան ինքնասիրութիւնը

* Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար։

** Ռուսաստանի նախարարապետ։

խնայելու նպատակով: Բայց այդ առաջադրութիւններն էլ հանդիպեցին Կ. Պօլսում վճռական մերժման:

Իրերի գրութիւնն այդպէս էր՝ երբ հայկական բարենորոգումների Եւրոպական բարեկամներն վճռեցին խօսք բաց անել և ասել այն, ինչ որ պետութիւնները չէին վճռում ասելու՝ այն է Դրան վրայ ճնշում գործ դնելու միջոցների մասին: Այդ միջոցներից ամենից իրականը ներկայանում էր դրամական փոխառութեան յետաձգումն և ինչպիսի ֆինանսական զիջումների խնդիր էլ որ լինի՝ չընդունուի, քանի Դուռը կըյամառի ընդունել պետութիւնների առաջադրութիւնը՝ թէկուզ և այն ամենաչափաւոր ձևի մէջ՝ որպիսինը ստացել է այդ առաջադրութիւնը:

Այդ ստիպողական միջոցները քննութեան առնելու նպատակով ժողովուրդեց Փարիզեան խորհուրդը: Իբրև մեզ հրաւիրող տանտէրներ հանդէս եկաւ «Յրանսիական Ասիայի Յանձնաժողովը» իսկ այդ խորհրդի հոգին էր Հայոց ազգային պատգամաւորութեան նախագահ և լիազօրուած ամենայն Հայոց Կաթուղիկոսի կողմից Եգիպտոսի հայ Պօղոս Նուբար փաշան:

Առաջին խօսքը բնականաբար պատկանում էր նորան, որին և տուեց Յանձնաժողովի հայկական սեկցիայի և մեր խորհրդի նախագահ զենեքալ զը Լակրուան: Նուբար փաշայի արած հարցի պատմական տեսութիւնն իւր բոլոր մանրամասնութեամբ ես այստեղ առաջ չեմ բերիլ: Կընշանակեմ միմիայն այն առանձնակի անկիւնը, որի տակ արուեց այդ բացատրութիւնը: Նուբար փաշան ի հարկէ հետեւի էր անձամբ հարցի բոլոր վճռական փոփոխութիւններին (перемена) և շատ լաւ ներկայացնում էր իրեն այն բոլոր պայմանները, որոնց միայն աչքի առաջ ունենալով հնարաւոր էր հաշուի առնել, որ բարենորոգութիւնների առաջադրութիւնը կըգտնէ ընդհանուր եւրոպական պաշտպանութիւն: Նուբարից առաջ արդէն մեր նախագահը այդ պայմանների մասին խօսել էր: Վերահսկողութիւնը (կօնտրօլ) կարևոր է և անհրաժեշտ: Բայց նա անհրաժեշտ է «հէնց իրեն Տաճկաստանի շահերի տեսակէտից»: Տաճկաստանն այլ ևս չէ կարող տանել ներքին անիշխանութեան նոր շրջան և Եւրոպայում ոչ ոք հնարաւորութիւն չի ունենալ խանգարել, եթէ տօր և է պետութիւն տաճկական հողերի վրայ աչք ունենալով՝ առաջ բերի զինուած միջամտութիւն, իւր սահմաններին կից տաճկական հողի վրայ ներքին անիշխանութիւն ծագելու զէպքում: Եւրոպան ընդհանուր ոյժերով պէտք է նախազգուշացնի այդ վտանգը: Այդ տեսակէտից՝ «les reformes en Armerie—c'est la tranquillité d'Europe»: Պիշնի այդ դարձուածքով որոշուեց խորհրդի ճառերի և վճիռների ընդհանուր տոնը:

Այդ տոնով էլ խօսեց Նուբարը: Հայկական հարցը՝ ոչ միայն

հայկական է, այլ նաև Եւրոպական: Եթէ նորա արժարժման նախաձեռնութիւնն այս անգամ պատկանում է Ռուսաստանին, այդ դէպքում չպէտք է կասկած յարուցանի ուրիշ պետութիւնների մէջ: «Թիւրիմացութիւնները», որոնք առաջ եկան այդ նախաձեռնութեան շուրջը, արդէն ցրուած են այն օրից, երբ Ռուսաստանը յայտարարեց, որ նա չէ կամենում ոչ իւր երկրի հետ միացնել և ոչ մինչև անգամ Հայաստանի ինքնավարութիւնը: Մանաւանդ որ հայերը չունեն անջատողական ձգտումներ: Այդ հիման վրայ և Պօզոս Նուբար փաշան հնարաւոր համարեց ներկայանալ իբրև արտայայտիչ նոցա ձգտումների: Հայերը կամենում են մնալ բարի «Տաճկաստանցիներ» և ցանկանում են միայն մի բան—արդարութեան և հաւասարութեան նկատումն:

Բայց ինչ անես, երբ Դուռը չէ համաձայնում մինչև անգամ նրանց այդ ուզածն էլ երաշխաւորել՝ նրանց հեռաւոր վիճակը գնելով բացառապէս իւր սեպհական կամեցողութեան ներքոյ: Անհրաժեշտ է ոչ թէ փոխառութեան մերժումն, այլ միայն բարեկամական ֆինանսական ճնշումն: Այլ կերպ՝ Դուռը՝ պետութիւնից ձեռք բերելով մի շարք զիջողութիւններ՝ ստեղծում է այն վտանգաւոր դրութիւնը, որի մասին խօսեց նախագահը: Ջավիդ բէյը մեզ հակառակում է՝ որ այդ կը դառնայ երկրորդ Մակեդոնիա: Ի հարկէ նա կը դառնայ երկրորդ Մակեդոնիա, բայց ոչ թէ այն ժամանակ, երբ այնտեղ կը մտնեն բարենորոգութիւնները, այլ այն դէպքում, երբ չեն լինիլ:

Զէ՛ որ Մակեդոնիայում եթէ Տաճիկները հասցրին այն բունի վախճանին, այդ նորա համար էր, որ այնտեղ բարենորոգութիւններ չկային: Ասում են՝ որ պէտք է խնայել Դրան ինքնասիրութիւնը: Բայց Դուռը համաձայնուել է աւելի լուրջ խնդիրների նկատմամբ, քան թէ Հայկական բարենորոգումների ծրագիրն է, երբ գիտակցութեան է եկել որ և է յայտնի քայլի անհրաժեշտութեան մասին: Ի՞նչու հապա Օտոմանեան ինքնասիրութիւնը չէր խօսում, երբ Գերմանական գեներալին նշանակեցին առաջին կօրպուսի հրամանատար: Տաճիկները առաջարկում են, ինչպէս ասաց մեծ վեզիրը, պահպանել նրանց տիտուլիարնի նահանգապետներին նշանակելով Դրան կողմից և բաւականանալ նահանգապետների մօտ նշանակելով Եւրոպական «խորհրդականներ», որոնց և կը պատկանի ամբողջ ներգործական իշխանութիւնը: «Ils feront tout. ils seront tout»: Գեղեցիկ, բայց պէտք է որ Եւրոպան այդ իշխանութիւնն էլ ապահովի: Մեծ վեզիր Սայիդը—Եղիպտացի է և դատում է եգիպտական կարգերի համաձայն, որտեղ արդարև տեղական նախարարներին կից հերթք է եւրոպացիների իրական իշխանութիւնը: Բայց Հայաստանն Եգիպտոս չէ: Այստեղ պէտք

է յամենայն զէպս ապահովել երկու բան. 1) Եւրոպական խորհրդականներին վերապահած խրեկան գործադիր իշխանութիւն, և 2) Պետութիւնների վերահսկողութիւնը տեղում և ոչ թէ 4. Պալաթ դեսպանների միջոցով: Իսկ այդ պայմաններն են այնքան նուազագոյն չափով՝ որոնց պահպանութեան համար անհրաժեշտ է պնդել, իսկ ընդհակառակը զիջելով՝ նշանակում է բարոնորոգութեան ամբողջ գործն ենթարկել վտանգի:

Այսպէս խօսեց Նուբարը: Նորա ճառի վախճանից յետոյ ի շուր բոլորի կարգացուեց վճռի նախագիծը և խորհրդին մասնակցողներին մէջ սկսուեց մտքերի կենդանի փոխանակութիւն:

Առաջինը խօսեց Մտալացի հերցոգ զը Անգրիա: Նա լիազատար համաձայնուեց վճռին, բայց զգուշութեամբ խօսեց տաճկական հեղինակութիւնը պաշտպանելու անհրաժեշտութեան մասին: Ի՞նչ վիճակուեց պատասխանել զը Անգրիային՝ մասնացոյց անելով Մեծ Գլադստոնի փորձառութեան վրայ՝ որն իւր 1895 թ. շեռտերեան ճառի մէջ տուել է երեք անմտանալի խորհուրդ Հայկական հարցին վերաբերեալ: Առաջին՝ սանձափակուել խիստ անհրաժեշտութեամբ: Այդ մենք անում ենք՝ ինչպէս և վկայում է Նուբարի ճառը: Երբ Ռուսաստանը պարզեց իւր բարեկարգութիւնների ծրագիրը, մեզ ասացին. դուք կռունկ էք պահանջում երկնքում, աւելի լաւ է՝ ձեռքը տալ ներկաւոր (թռչուն): Բայց ի՞նչ, այժմ Գերմանիայի հետ համաձայն ենք և ներկաւորի: Բայց տուէք մեզ կենդանի թռչուն և ոչ թէ խաղալիք, սրը խոնանում է առաջին իսկ անձրևից: Գլադստոնի երկրորդ խորհուրդը մեզ ապահովում է և այդ. «Մի հաւատաք Իրան խոստումների, պահանջեցէք հրաշխանորութիւններ»: Մեր հրաշխանորութիւնը, որ ներկայ զէպքում միակ հնարաւորն է, այդ իրական վերահսկողութիւնն և իրական իշխանութիւնն է: Եւ վերջապէս Գլադստոնի երրորդ խորհուրդն է. «Չպէտք է քաշուել ճնշումների գործ դնելուց՝ 4. Պօլսում արտաքին պահանջներն աւելի լաւ են հասկանում, քան Երբքին պարտքը»: Ահա այդ երրորդ խորհուրդն է, որ պէտք է լրացնի մեր վճիռը:

Այնուհետև խօսեց Մերձուոր Արևելքի հարցերի մասին յայտնի գրող Րժնէ ՊինՕն: Նոյնպէս և խօսեց Բարոն զը Կոնտանտօն, որ մօտեկ անցեալում լոյս ածեց երկրորդ հրատարակութեամբ իւր գիրքը «Ասիական Տաճկաստանում մտցնուելիք բարեկարգութիւնների մասին» (տեսնել այդ գրքի յառաջաբանը՝ որի էական մասը համապատասխանում է վճռի հիմնական մտքին), նա արժարժում է այն միտքը, որ չպէտք է պահանջել Փրանսիայից, որ Պազրամ չտայ, միաժամանակ և ձեռք բերելով Տաճկաստանից պրոչանդի զիջումներ և արտաճութիւններ իւրաքանչիւր պետութեան:

համար առանձին: Դրամ աալու մերժումն պէտք է լինի ընդհանուր, որպէս զի ոչ ոք յիտոյ չկարողանայ պճնազարդուել ծածուկ բարեկամի ու Տաճկաստանի պաշտպանի դերում: Ուստի և փոխառութեան մերժումն պէտք է լինի միջազգային և ոչ թէ գուտ Ֆրանսիական:

Ամբողջ ժողովը բնական հետաքրքրութեամբ սպասում էր թէ ինչ կասի Գերմանիայի ներկայացուցիչ պրոֆեսսոր Լիպսիուս, որ վերջին ժամանակ ճանապարհորդել է Կիլիկիայում (Սղանայի վիլայեթ) և որն առանձնապէս աշխատել է հայերին տրամադրել դէպի Գերմանական պետութիւնը: Դժբախտաբար պրոֆեսսոր Լիպսիուսը չկարողացաւ խօսել Ֆրանսերէն և նորա ճառի ծանրակշիռ սրախօսութիւնը կորաւ թարգմանութեան մէջ, որն արաւ շվեցարացի յայտնի գործիչ Փավր իւրաքանչիւր խօսքի Ֆրագան իրար յետեից: Հայոց հարցի մասին խօսում է Սան Ստեփանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդուածը և Բերլինի 61-րդը: Թուանշանները փոխել են իրենց տեղերը: Ինչ է նշանակում թուանշանների այդ այլաբանութիւնը: Սան Ստեփանոյի դաշնագրութեան մէջ մէկը հակառակ է 6-ին, այդ մէկը Ռուսաստանն է՝ որ հակառակ միւս պետութիւնների հայերի համար ձեռք բերեց երաշխաւորութիւն: Բերլինի դաշնագրութեան մէջ վեցը է հակառակ մէկի, այդ վեց պետութիւններն են՝ որ չկարողացան ձեռք բերել երաշխաւորութիւն մեկ Տաճկաստանից: Որպէս զի հնարաւոր լինի ուղղել այդ թուաբանութիւնը՝ պէտք է վեցը դարձնել մէկ—հաւաքական միութիւն: Այն ժամանակ և վեցը (պետութիւնները) կը լինեն աւելի ուժեղ, քան մէկը (Տաճկաստան): Ինչ էր արգելք լինում այդ հարսնախօսութեան ճանապարհին: «Գերմանիան կամենում էր պահպանել տաճկական փասաղը, իսկ Ռուսաստանը կամենում էր այն ոչնչացնել: Այժմ այդ տարաձայնութիւնը հեռացուած է: Իւր եզրակացութեան մէջ Լիպսիուս գտնում է՝ որ Տաճկաստանին արած զիջողութիւնները պէտք եղածից աւելի քան չափազանց են: Նա կամենում է որ վճիռը դուրս գայ ոչ թէ ներկայ նախազօրից, որ չափազանց փոխապարձ իրաւախոհութեամբ է կազմուած, այլ և հիմնական սկզբունքներից, որոնք յամենայն դէպս սնհրաժեշտ են պահպանել—այն է վերահսկողութեան սկզբունքը և եւրոպական տեսուչների կարգումն:

Նա այնքան էլ գոհ չէ վճռի բնագործի մէջ ընդունուած աւելի ընդհանուր և պակաս որոշակի հետեւեալ արտայայտութիւնից. «l'attribution de pouvoirs executifs aux fonctionnaires europeens»: Այդ պատճառով և վերջին բապէն Գերմանիայի ներկայացուցիչը արտայայտում է աւելի արմատականօրէն, քան միջին հասանքը, որն իւրացրուած է մեծամասնութեան կողմից՝ ինչպէս միտք գործնական իրականանալին:

Սօսելու հերթն անցնում է անգլիացիներին: Տեղափոխելով նրանց ճառերի կարգը՝ կըսկսեմ Իրլանդական յայտնի պատգամաւոր Օ. Կոնորայից, որն աշխատում է բացատրել Անգլիայի ինքնազսպումն Հայկական հարցում: «Մենք բոլորս Հայոց կողմնակից ենք, նրանց ազատութիւն և կեանքի համար: Բայց մենք վախեցել ենք, որ բարենորոգումների հարցը աւելի առաջ քաշելով՝ կարող ենք առաջ բերել Հայկական ջարդ: Մեզ չեն համարում բարենորոգութիւնների ջերմեռանդ կողմնակից՝ բայց այդ միայն այն պատճառով՝ որ մենք գլխաւոր դերը զիջել ենք ամենաշատ շահագրգռեալներին»:

Աւելի որոշ արտայայտւում է Վիլիամս, որն է «British Armenian Committee»-ի նախագահը: Նա գիտակցում է՝ որ Յանձնաժողովը «գործել է լուռութեան մէջ» նախարարութեան հետ միասին, բայց, յայտարարում է նա, այժմ երբ Ռուսաստանը համաձայնուել է Գերմանիայի հետ՝ Անգլիան պատրաստ է գործօն դեր կատարելու: Նա ևս ընդունում է՝ որ բարենորոգութիւնն առանց Եւրոպական վերահսկողութեան (կօնտրօլ) ոչ միայն անօգուտ է, այլ և վտանգաւոր: Անգլիացիք պնդում են՝ որ այդ մտքով լինի յաւելումն վճռին:

Առանձին ուժեղ տպաւորութիւն է առաջ բերում կարճ գրաւոր զեկուցումն Հարալդ Բակստօն պաստօրի զեկուցումն, որ մօտիկ անցեալում իւր եղբայր Նոէլի հետ ճանապարհորդել է Հայաստանում*):

Իրեն կեանքի կենդանի ձայնը այստեղ թափանցում է բոլոր քաղաքագիտական պայմանականութեան միջով: Բակստօնը չէ սահմանափակւում միայն յայտարարելով բարեկարգութիւնների կարեորութեան յետապնդումն, այլ և նրանց անյետաձգելի դարձնելու մասին: Նա յայտարարում է՝ որ գիւղական ժողովուրդը «պատրաստ է պաշտպանուել զէնքով» և որ նոքա, որոնք չեն դադարում, պատրաստում են կազմակերպած ընդդիմադրութիւն: Նա ոչ միայն պահանջում է եւրոպական վերահսկողութիւն, այլ և մատնանշում է տաճկական իշխանութեան լիակատար անդամաւորութիւնը ու թուլութիւնը. նա վերջացնում է իւր զեկուցումն հետեւալ խօսքերով, որ Հայաստանը սկսում է յուսահատուել Եւրոպայից օգնութիւն ստանալու հնարաւորութեան նկատ-

*) Պաստօր Բակստօնը ու եղբայրը մօտիկ անցեալում Արամ Բաֆֆու ընկերակցութեամբ եղել են էջմիածնում, ներկայացել Նորին Վեհափառութեան եւ այստեղից Պարսկաստանի վրայով անցել Տանկահայաստան անձամբ տեսնելու երկրի դժբախտ վիճակը: Այդ է պատճառը՝ որ կենդանի կերպով մատնանշում է Եւրոպայի անելիքը: Մտքք. քարգմ.

մամբ և փնտռում է այն աւելի մօտիկ ու շուտով: «Ազգաբնակութիւնը պահանջում է օգնութիւն, նա պահանջում է իւր սպազայ գոյութեան ապահովութիւնը: Չէ կարելի անվերջ սպասել: Աւելի բարւոքը շտեմնելով՝ ժողովուրդը սպասում է Ռուսաստանի գրաւման: Եթէ Ռուսաց զօրքերը կանցնեն սահմանը, նրանց կը հանդիպեն ինչպէս բարեկամներ, և կ'ողջունեն՝ ինչպէս ազատիչներ: Ահա թէ ինչու պէտք է աւելի շուտ անենք այն՝ ինչ որ կարող ենք...»:

Բրիտանական յատուկ հետևողականութեամբ և պարզասրտութեամբ Բակստօնը խօսեց այն, ինչի մասին բոլորն այստեղ մտածում են, բայց ոչ ոք չէ վճռում խօսել այլ կերպ քան աշխատելով խօսքը կտուրը ձգել: Բայց մինչդեռ այդ ամենաուժեղ հիմքն է ապացուցանելու այն, որ անհրաժեշտ է ձեռք առնել ամենակտրական միջոցները, հէնց իրեն Տաճկաստանի ամբողջութիւնը պահպանելու տեսակէտից, քանի Տաճկաստանը, ինչպէս որ ասել է գնեբրալ Լակրուա, «չի կրել Մակեդոնիայի նման նոր ցնցումն: Երկուսից մէկը՝ կամ պէտք է ազատել կամ պէտք է բաժանել: Այդ միտքը նկատուում է մինչև անգամ գերմանական պատգամաւորի խօսքերի մէջ, և լոյս է սփռում նորա կառավարութեան դիրքի փոփոխութեան վրայ:

Այո, նկատելի է, վեհաժողովը ժողովուել է ճիշտ իւր ժամանակին: Փոխառութիւնը «միջազգայինացնելու» մասին, ինչպէս ամենալաւ միջոց և նախապատրաստական պայման միջազգային ճնշման, արդէն խօսում են կիսապաշտօնական թերթերը: Ես չեմ զարմանալ, եթէ Տաճկաստանը այլ ևս առանց փորձելու իւր ճակատագիրը՝ վերջապէս համաձայնութիւն կըտայ մինչև վերջին հնարաւորութեան սահմանը մեղմացրած՝ բայց յամենայն դէպս իբրական նախագծի համար, վերևում մատնացոյց արած պայմաններն պահպանելով:

Պ. Միլիկով*)

*) Յօդուածագիր Պ. Միլիկովը յայտնի հրապարակախօս եւ Պետական Դումայի անդամն է՝ որ Ռուսաստանի կողմից ներկայ է եղել Փարիզի միջազգային ժողովին ու այդ ժողովում հռետորների խօսածների համառօտ բովանդակութիւնն իւր տպաւորութիւններով գրել է «Рѣчь» Յերթում, որն եւ կարելոք համարեցինք թարգմանաբար տալ «Արարատի» ընթերցողներին:

Փարիզի Միջազգային ժողովի^{*)}

Նախագահ գնդապետ դր Լակրուայի ճառը.

Պարոն պատգամաւորներ,

Յայտնու՛մ եմ ձեզ շնորհակալութիւնս, որ ժամանել էք Փարիզ այս համագումարին ներկայ գտնուելու և մեզ՝ ձեր փորձառութեամբ աջակցելու համար: Առաւելապէս անգլիական հօտիսէն, իր անցեալ ու ներկայ գործունէութեան շնորհիւ իրաւազօր կըլինէր, քան թէ Ֆրանսիականը միջազգային համագումար կազմակերպելու համար հայկական բարենորոգումների առթիւ, սակայն նա հանել է մեզ թողնել այս նախաձեռնութեան պատիւը և մենք դրա համար նրանից շնորհակալ ենք: Իսկապէս Անգլիայումն է հայասիրական շարժումը ուժգնօրէն ապրել և այնտեղից է տարածուել այլ վայրեր:

Մենք ներկայումս կարիք չունինք երկար վեճելու հայկական բարենորոգութեան ու է ծրագրի առթիւ: Մենք հասել ենք այն ժամին, երբ պէտք է առաւելապէս իրագործել, քան թէ նախագծեր յօրինել: Նախագծերի քննութեան համար առաջներում ազատ ժամեր շատ են եղել և մինչև անգամ ըստ ամենայնի նրանք հասունացած են այժմ, որովհետև դեռ 1895 թուին Յրանսիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի դեսպանները՝ կամենալով իրականացնել Վերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածը, համաձայնութեան եկան Կ. Պոլսում մի ծրագրի շուրջը և Բ. Դրանն էլ հարկադրեցին սկզբունքով ընդունել այն:

Պետութիւններէ կամքն էր այդ ծրագրի հարցին վերջ դնել, բայց նա հանդիպեց խոչընդոտների, ընդդիմադրութիւնների, և սրանով է բացատրւում, որ մնաց այսքան երկար ժամանակ որպէս մեռած տառ: Այսօր ցաւալի կ'լինէր վերագառնալ այն յայտադումներին, որ մատնանշում եմ այստեղ անցողակի կերպով: Բայց Եւրոպան, ինչպէս երևում է, դանկութիւն ունի նորից ձեռք առնել բարենորոգումների հարցը, որովհետև Ռուսաստանի առաջադրւած ծրագիրը պարունակում է իր մէջ 1895-ի ծրագրի յօդուածներից շատերը, որոնք մի քանի փոփոխութիւններով ընդունւած են մեծ պետութիւնների դեսպանների կողմից Կ. Պոլսում:

Փերես կարելի չինէր նրա մէջ մի քանի շտկումներ անել. բայց արդէն այնքան անգամ է ձգձգւել հայկական բարենորոգումների ծրագիրը, որ կատարեալ անխոհեմութիւն է:

^{*)} Ժողովը կայացել է 1913 թ. նոյեմբեր 17-ին:

մասնանշել նրա թերութիւնները, եթէ նոյն խոյ թերութիւնները նշանակալից լինեն: Անտեղի է խնդրել Եւրոպային վերաբննել իր վճեռները, խնդրն այժմ ծրագրի կատարելագործման մասին չէ, այլ պէտք է հոգալ նրա իրականացման համար: Հայկական քարենորոգումները շատ են նմանուում Պեւնելօպի կտաւին (յաւիտենական ձգձգում), մենք քննութիւնները մէջ մտնելով կ'նպաստենք չափազանց դանդաղկոտ մշակութիւն վերստին ձգձգել գարծը վերաբննութեան պատրուակով:

Ուրեմն մենք փոքովէլ ենք ձեզ սցստեզ խնդրելու, որ ազգէք պետութիւնների վրայ և սարքեր երկրների մեր միահամառ կարծիքը, օրպէս անհրաժեշտ ճնշում, թող ի կատարածել տայ այն նախագիծը, քն ընդունուած է Կ. Պոլսի գեապաններից: Մենք ենթադրում ենք՝ որ հայկական հարցը, ինչպէս ասում են, իրօք հասել է մի վճռական յանգման կէտի: Եթէ թողնեն Տաճկաստանին դուրս գալ ֆինանսական դժուարակիւր կացութիւնից, որի մէջ նա ընկզմւել է Բալկանեան պատերազմի շնորհիւ, այն ժամանակ չափազանց ծանր կ'ընկնի վերսկսել նրա հետ այնպիսի բանակցութիւններ, որոնք կարողանային ցանկալի հետևանք առաջացնել: Նա խնդրում է եւրոպական վաճառականութիւնից զոհարելութիւններ մաքսային յաւելումների ձեռով, որպէս զի իր ապագայ փոխառութիւն հայթայթողներին որոշակի գրաւարաններ տալ կարողանալ, այսինքն, նա խնդրում է Եւրոպայից, մասնակի կեցւածով, անհրաժեշտ զոհողութիւններ սնել փոխառութեան համար, սրին նա ստիպւած է նորից զիմել: Արդեօք, իրաւացի ձէ՞ր լինի, այսպիսի մօմնտին, հրաւիրել նորան իր հերթին որոշուած քարենորոգումներն իրագործել, ո՞չ թէ գէթ մարդկային իրէային բաւարարութիւն տալու համար, որին զօրավիզ է պատր քաղաքակիրթ Եւրոպան, այլ և նրա համար, որպէս զի ապահովուի այն պարտապանի վիճակն, որ խնդրում է ըստ կարելու: Ըսյն օժանգակութիւն հէնք իր պարտաւորներից:

Ճնշում գործադրելով Դրան վրայ՝ մենք նկատի ունինք ոչ միայն հայերի, այլ և նոյն իսկ հէնք իրեն՝ Տաճկաստանի շահերը: Մենք չենք կարծում, որ Տաճկաստանը կ'կարողանայ նորից վերապրել մի նոր անիշխանական ժամանակաշրջան: Վերջինս կ'յարուցանի այնպիսի բռնկումներ, որոնք կարող են վերջանալ ճակատագրական միջամտութիւններով և կ'ապաստան թէ Օտոմանեան կայսրութեան ամբողջութեանը և թէ երկարակեցութեանը: Ահա թէ ինչու հայկական քարենորոգումները հէնք իրեն, Տաճկաստանին անհրաժեշտ են, մանա-

ւանդ որ հայերը չեն խնդրում ունէ առանձնակի արտօնութիւն: Բնակուելով մի երկրում, ուր ցրուած են և խառն ուրիշ ցեղերի հետ, նրանք կազմում են մեծամասնութիւն Հայաստանի սոսկ փոքրիկ մասերում, ուստի և ցանկանում են բարենորոգումներ, որոնցից օգտել կարողանան նրանց նահանգներն անխտիր, այսինքն, նրանց հետ միասին և հետը խառնուած ազգաբնակչութիւնը: Զունենալով ո՛չ մի կենդրոնախոյս ձգտում Տաճկաստանի նկատմամբ, նրանք ցանկանում են բարենորոգութիւն, որպէս զի կարողանան մնալ սուլթանի հաւատարիմ հպատակներ, ընդունել առանց յետին միտումների վեհապետութիւնը, որ ներկայումս, այնպէս անողոք կերպով ծանրացած է նրանց վրայ:

Ուրեմն մենք չենք խնդրում Տաճկաստանից, պնդում ենք այս, մի անխրաւացի և վնասակար արտօնութիւն: Մենք սոսկ ցանկանում ենք, հէնց իրեն փրկել իր կորստաբեր յամառութիւնից, և բաց անել նրա սլքերն այն հետեանքների վրայ, որոնք առաջ են գալիս նրա քմահաճոյքներից:

Մենք լաւ գիտենք, որ բարենորոգումների բացարձակ պայմանը, պայման, որի վրայ մենք չենք դադարի պնդելուց որի վրայ պնդում է նաև ընդհանուրի կարծիքը և որը կ'ներկայացնուի ձեր խորհրդածութեանը, Ներոպայի կոնտրոլն է Հարկաւոր է, որ թուրքերի կողմից հրաւիրուած օտարերկրեայ պաշտօնեաները գտնուեն այնպիսի պայմաններում, որպէս զի ապահովուի պետութիւնների վերահսկողութիւնը, նրանց իրաւասութիւններն ու պայմանագրի իջագործումը, ուստի և պաշտօնեաները պարտաւորուած պիտի լինեն հսկելու այն նահանգների վարչութեան վրայ, որտեղ կ'լինեն մտցրած հայկական բարենորոգումները: Տաճկաստանը պնդում է, որ դա անպատուաբեր է նրա վեհապետութեան համար, իսկ մենք գտնում ենք, նկատի առնելով անրեալի և մանաւանդ այս վերջին տասներկու ամիսների փորձը, որ ընդհակառակը, դա նրա իշխանութեան պահպանութեան երաշխիքն է: Եթէ այս բարենորոգումները, որոնք որոշուած էին Մակեդոնիայի համար, գործադրուած լինէին Ներոպայի կոնտրոլի տակ, կասկած չկայ, որ Արևելքի պատմութիւնը այդպէս չէր յեղաշրջուի մի տարուայ ընթացքում, ինչպէս որ պատահեց: Ցարակցենք և այս. եթէ ունէ տէրութիւն մի վայրկեան անգամ ունենար խռովարար դիտաւորութիւններ Ռոտմանեան կայսրութեան մի մասի նկատմամբ, ոչ մի բան այնքան ընդունակ չէր լինի նրան յետ պահել այդ քայլից, որքան վերահսկողութիւնը մի խումբ օտարերկրեայ պաշտօնեաների, որոնք կ'աշխատէին միա-

17

ցեալ պետութիւնների հովանաւորութեան և պաշտպանութեան ներքոյ, վերականգնել Օտոմանեան կայսրութեան մէջ մի այնպիսի վարչութիւն, որը չէր թոյլատրի միջամտութեան և ո՛չ մը սլատրուակ:

Ահա պատճառներն, որոնք մեզ ստիպում են այդպէս թւագին պնդելու այն ծրագրի քործադրութեան վերաբերմամբ, որ նորերումս ճատատուեցաւ Յ. Պօլսում զեպպանների ձեռքով:

Մենք կարծում ենք, որ տէրութիւնները յանձնառու ցիբնեն մի ծանր պապապիւնաւորութեան, կ'իսիզախեն ընդառաջ ելնել տաճկական արջաներից առաջացող վատթարագոյն արկածներին, եթէ նրանք չառաջադրեն Տաճկաստանին ընդունել այդ ծրագիրը, մի ծրագիր, որ հէնք իրենք գտել են բանաւոր. եւ որովհետեւ թիւրքիան ներկայումս խնդրում է նրանց իւր պաշտպանը լինել, նրանք այդ կարող են անել որոշակապմաններով. մենք կարծում ենք, որ արդի վայրկեանը պատեն է, հասել է վճռական ժամը լուծելու այն խնդիրը, որի ձգձգումը մեծապէս վնասակար է հէնք եւրոպական պետութիւններին վարկին:

Այս կարծիքը զմնագոյն պետութիւններին պարզօրէն յայտարարելու համար, մենք պարտակոնութիւն համարեցինք ձեզ այստեղ ժողովել:

Մեր հողմից նստապատրաստած առաջադրութիւնների ընափրը ձեզ կ'կարդադրուի մի փոքր յետոյ և դուք կ'տեսնէք, որ նա մեծապէս ներշնչած է այն անհրաժեշտութիւններով, որ քիչ առաջ հակերճ կերպով ներկայացրի. բայց նախ քան այդ բանին ծանօթանալը, դուք կ'լսէք Պօլսոս նուբար փաշային, որ ձեզ հպատակեցանի թէ ինչ դրութեան մէջ է հարցը ներկայումս, ինչ յոյս ունի Հայաստանը և ինչից կարող է հետոթափել, թէ ինչ տեսակէտից մենք արդարացի կ'լինենք առաջադրել թարկնորդութեան յանձնառութիւնը, որպէս պայման sine qua non այն բոլոր ֆինանսական դեւորութիւններին, որոնք պիտի շնորհեն Տաճկաստանին:

Գնդապետ դը Լահրուան խօսք է առլիս Պօլսոս նուբար փաշային, որ հետեւեալ բանախօսութիւնով զեկուցանում է հայկական բարենորոգմանց հարցի ներկայ վիճակի մասին:

Ն. Պ. Պօղոս Նուբար փառայի զեկուցումք.

Պարոններ,

Նախ քան ձեզ ըստ կարելոյն համառօտակի զեկուցանելը հայկական հարցի մասին, ինչպէս նա այսօր դրուած է, ես ցանկանում եմ յայտնել շնորհակալութիւններս Comité de l'Asie Francaise-ին, որին մենք պարտական ենք այս համագումարի նախաձեռնութեամբ, իր նախագահ պ. Էմիլ Սենարին, հայկական սեկցիայի նախագահ պ. գնդապետ դը Լազրուա-ին, որը բարեհաճել է և այսօր մեզ նախագահել և փոխնախագահ սեկցեայի պ. Րաբերտ դը Գէ-ին, որը չի խնայել ո՛չ իր ժամանակը, ո՛չ իր ջանքը այս համագումարը կազմակերպելու և սրա յաջողութիւնը ապահովելու համար:

Նոյնպէս քաղցր պարտքս եմ համարում յայտնելու զանազան երկրների պատգամաւորներին, թէ որքան մենք զգացուած ենք նրանց թանկագին անձնանուիրութեան հանդէպ: Նրանք ո՛չ միայն ցոյց տուին իրենց ամենաեռանդուն գործակցութիւնը, այլ և նոյն իսկ չ'տատանուեցին երկար ճանապարհի յոգնածութիւններն յանձն առնել դալու համար, այս գործին, որին մենք հետևում ենք, բերելու իրենց ջերմ համակցանքն ու իրենց անուանն արժանի հեղինակութիւնը:

Առանձնապէս ինձ հաճելի է, պարոններ, ձեզ վկայելու իմ բոլոր շնորհակալիքներն այն անձնուիրութեան նկատմամբ, որ դուք չէք խնայել հանդէս բերելու հայկական գործի և մի հիւանդոտ խնդրի լուծման համար, որն երկար ասարիներէց է վեր հանդուրժում է անագորոյն տանջանքների:

Ձեր շնորհիւ այս համագումարը կարող է ունենալ վճռական հետեանքներ ու արգասիքներ և մենք բոլոր հայերս, կը պահենք ձեր վերաբերմամբ աներկբայելի երախտագիտութիւն:

Այժմս ես ձեզ պէտք է զեկուցանեմ, պարոններ, այնպէս ինչպէս է այս վայրկեանին դրուած հայկական բարենորոգումների հարցը, որպէս զի ձեզ հնարաւորութիւն տրուի մի վճիռ կայացնելու այն բանի համար, որն այս համագումարը շահաւէտ կ'աւտի ձեռնարկել յօգուտ մեր գործի:

Ես կ'լինեմ համառօտախօս, քայք իմ զեկուցման պարզութեան համար, ստիպուած եմ անել շատ կարճ պատմութիւն: Ես կ'սահմանափակեմ ասելիքս կարճաբօտ յիշատակումներով՝ որոնք կ'ընդգրկեն մեր հարցի գլխաւոր շրջաններն ու գէպքերը, պետութիւնների և Բ. Դբան բանակցութիւնները մինչ ցայսօր:

* * *

1878 թուին էր, երբ լառաջին անգամ հայկական բարե-
նորոգութիւններն խնդրեց յիշատակուեց մի քաղաքական դաշ-
նագրի մէջ. դա Սան-Ստեֆանոյի դաշնադրութիւնն է: Հայ-
կական նահանգների անասնելի դրութիւնը, անապահովու-
թիւնը, կեղեքումները, աւազակների գործողութիւնները, որ
այնանգ անընդհատ թագաւորում էին, ստիպեցին Կ. Պօլսի
Հայոց պատրիարքին խնդրելու Ռուսաց կառավարութիւնից,
որ սա մտցնէ խաղաղութեան դաշինքի մէջ, Հայաստանում
բարենորոգումների մուծումն նախատեսող մի յօդուած:
Ռուսական կառավարութիւնը այնպիսի պատրաստակամու-
թեամբ համաձայնեց այս խնդրին, որ իւր զօրքը, գրաւելով
Անատոլիան, վկայում էր հայ ազգաբնակչութեան տանջանք-
ների վերջ դնելու տնհրաժեշտութեան մասին:

Այստեղից ծագեց Սան-Ստեֆանոյի Դաշնադրութեան 16
յօդուածը: Ահա բնագիրը:

«Որովհետև Ռուսաց զօրքերը Հայաստանի մէջ գրաւած
երկրներից յետ քաշւելուց յետոյ՝ յիշեալ տեղերում կարող
են կռիւներ ու խառնակութիւններ տեղի ունենալ, որոնք
երկու տէրութիւնների լաւ յարաբերութիւնները կարող են
խանգարել, Բ. Դուռը յանձն է առնում անյապազ իրագոր-
ծել այն բարոքումներն ու բարենորոգումները, որ տեղական
կարիքները պահանջում են Հայոց բնակած նահանգների մէջ,
և երաշխաւորել նրանց անպահովութիւնը քրդերի և չերքեզ-
ների դէմ:

Դժբախտաբար, Սան-Ստեֆանոյի Դաշ. շկարողացաւ ստա-
նալ գործադրութիւն. մի քանի ժամանակից յետոյ նա մու-
ծուեց Բերլինի Դաշնադրութեան մէջ և 16-րդ յօդուածը դար-
ձաւ նոր դաշնադրութեան յօդուած 61:

Ահաւասիկ որս բնագիրը.

«Բ. Դուռը յանձն է առնում անյապազ իրագործել այն
բարեւորումներն ու բարենորոգումները, որ պահանջում են
տեղական կարիքները Հայոց բնակած նահանգների մէջ, և ե-
րաշխաւորել նրանց անպահովութիւնը չերքեզների և քրդերի
դէմ: Բ. Դուռը այս նպատակի համար ձեռք առնուած միջոց-
ները պարբերապէս պիտի ծանօթացնի տէրութիւններին, որոնք
պիտի հսկեն նրանց գործադրութեան վրայ»:

Դուք անմիջապէս կ'նկատէք էական տարբերութիւնը, որ
կայ այս երկու յօդուածների մէջ: Առաջինի մէջ ասուած էր

որ Բ. Գուգը պարտաւորւած է անյապաղ իրականացնել լա-
 բենորոգումներ՝ խուսափելու համար այն ընդհարումներէց,
 որ կարող էին բորբոքուել զբաւած հողերէց ուստական զօրք
 հանելու Մանուսակ: Լեռնայն շնորհուրուել էր, որ զիմուռններ
 Գեղարշապատ չլքէրք է կատարուէր Վերջև որ բարեկարգումն
 անի շնորհուրէն: Այլևս հարց չէր կարող լինել մի այդպիսի
 պայմանի համար Բերլինի Գաշնադրութեան մէջ. որովհետեւ
 Կիւսուսի հողերն, այն ինչ շնորհուրութեան զօրութեան համաձայն,
 այնքա՛ն է անարժանաբար մտքորուած լինէին: Այլ պայմանը փու-
 թարհներէն մի ուրիշով, որը պետութիւններէն տարին էր
 հսկողութիւն շարունակուողներ գործարարելու վրայ: Արեւմ
 այլ ևս չկար բուն և անմիջական ներգործութիւն, և որան է
 որ մենք պարտական ենք բարեկարգումներին անգործարարու-
 թիւնը մինչև այնօր: Կարելի է պնդել հակառակին, եթէ Սան-
 Սանթանայի գաշնադրութիւնն ընդունուած լինէր, այսօր այդ
 ևս չէր լինի հայկական հարցը:

Բ. Գուգը եւրոպական կարծիքը խաղաղացնելու համար
 1879 թուին իրօք ուղարկեց Հայաստան բարձր պատուիրակներ,
 Արևազին և անպիտանք Բաբեք փաշային, բայց նրանք չկարո-
 զացան, շնորհիւ իրանց եռունդին, պատժել նոյն իսկ մի
 աւագակի: 1880 թուին դեսպանները նոր բանակցութիւններ
 արին: Բանակցութիւնները ձգձգուեցին և նրանք մտին Բ. Գրան
 մի Յուշագիր, որից՝ մեր թողածութիւնը լինողելով՝ առաջ
 կ'ընդունայ աջակող մի բազումից:

Վանքադրողները ցար յայտնելով հաստատում են, որ
 յոսէրի 5-ի յոռչագրով նշանակուած շնորհանուր բարենորոգ-
 գումներն ոչ մի կապ չունեն այն բաղադրական կարգերէնքի-
 հետ, որ մասնաւորում է Բերլինի Գաշնադրութեան 61 յօդուա-
 ծը: Պետութիւնները, անտարակոյս, բաւականութեամբ կըն-
 գաւեն լայն բարենորոգումների մտտում Թաոմանեան կայս-
 րութեան բոլոր մասերում: Բայց դա յետ է կանոնում նախ
 և առաջ Բերլինի Գաշնադրութեան ճշգրիտ իրագործումն, և
 նրանք չեն հարող թողլ տալ, որ Գուգը համարի իրեն պա-
 անւած այն պարտաւորութիւններէց, որ նա խոստացել է այդ
 յօդուածի հիման վրայ, առաջարկելով մի այնպիսի նոր վերա-
 կազմութիւն, որի մէջ դերը չի խաղում ոչ մի ինքնայատուկ
 բարենորոգումն յօդուածայն նախնականներէ, որ մասնաւորում
 են հէնց՝ նոյն պայմանագրութեամբ: Այդ նախնականներէ առանկ-
 նակի բնակարարութիւնը, այն հանգամանքը, որ նրանք ինք-
 անորոգում են բարենորոգումն առաջարկով, պարտաւորեցնում են,
 որ չեղարարութիւնը ձգողութիւնները հաշմուէն այդ փաստի հետք

հակառակ փոփոխում պրանք, շինելու ունենալ ցանկալի հերթ-
լանքներն է:

Յուշագիրն եզրակացնուով էր, որ բարենորոգումները
պէտք է ձեռնարկուին տեղական կարիքների համաձայն և գոր-
ծադրուին պետութիւնների հսկողութեան տակն:

Յիշատակելով այս հատուածը՝ ես կամեցայ ձեզ ցոյց տալ,
որ 1880 թուին իսկ Դուռը գաշինքով յանձն առած իւր ստի-
պողական պարտականութեանը հակադրուել էր նշտութեամբ
մին, ինչ որ այսօր, պետութիւններին և առաջարկուել է մու-
ծել, proprio motu, ընդհանուր բարենորոգումներ առանց զան-
արիւի, խոստովելու համար այն բարենորոգումներից, որ նա
պարտական էր մտցնել հայկական վիլայէթներում Եւրոպայի
հսկողութեան տակ:

Այս բոլորից պարզ է թէ ինչ արժէք ունի Բ. Դրան այդ
վերստին ձեռք առնուած ու փորձուած խաղը:

Դեսպանների յուշագիրը, ինչպէս և Բերլինի Դաշ. 61
յօդուածը, մնաց անհետեանք և ոչինչ չէ արուած Դրան կող-
մից վերջ դնելու այն ողբալի կացութեանը, որի մէջ դանոււմ
են հայկական նահանգները:

1894 թուին տեղի ունեցան Սասունի առաջին կոտորած-
ները. պետութիւնները յուզուեցին, և վերջելով Բերլինի
Դաշ. 61 յօդուածը սկսեցին Կ. Պոլսում նոր բանակցութիւն-
ներ:

1895 թուի մայիսի 11-ին, Անգլիայի, Յրանսիայի և Ռու-
սաստանի դեսպանները, Բերլինի Դաշ. տակ ստորագրող ուրիշ
երեք պետութիւնների ներկայացուցիչների հաւանութեամբ,
ներկայացրին Բ. Դրան բարենորոգութիւնների մի ամփոփ
նախագիծ:

Ես յիմ ծանրանալ ձեզ տալու դեսպանների այդ նախա-
գծի բոլոր պայմանները: Մեծ բաւական է տեսլ, որ նա ամ-
փոփում է մի գլխաւոր պայման, այն է՝ կազմակերպել եւրո-
պական մնայուն վերահսկիչ յանձնաժողով:

Երկաթ բանակցութիւններից յետոյ, այս նախագիծը շատ
թեթեւակի ձեւափոխուած ընդունուեց Դրան կողմից, որը հրա-
տարակեց նոյն իսկ մի յրափէ՝ այն գործադրութեան մէջ մշտ-
անելու համար:

Հարեմուտք է թուել, պարտնէր, որ այս ամբողջ ևս ոչինչ
չեղաւ ևս սխալոււմ եմ: Դուռը ցանկացաւ ցոյց տալ, որ
նա հակառակ չէր այդ ջանքերին: Կա ուղարկեց նախաձեռն
պատուիրակութիւն Նաքիւր փաշայի հրամանատարութեամբ:

բայց պատգամաւ որութիւնք այնքան քիչ աշխատեց, որ նրա մասին այլ ևս խօսակցութիւն չլսուեց:

Կառավարութեան այս արգելքների հանդէպ, այսինքն՝ նա չէր կատարում իր խոստումները, տեղի ունեցան Կ. Պօլտում ցոյցեր Գրան առաջ:

Ոստիկանութիւնը, որին նախապէս յայանուած էր այդ մասին՝ արգելք չեղաւ խանգարելու համար. ընդհակառակն, նա զինեց մահմեդական ազգաբնակիչութիւնը և Կ. Պօլսի կոտորածների նշանը տուեց, մի փոքր յետոյ դրան հետևեցին 1896 թ. Հայաստանի մեծ կոտորածները, որոնք ունեցան մօտաւորապէս 300,000 զոհեր:

Ժամանակ էր որ այս նախճիւրքը վերջ սեննար, դժբաղ-գաբար նա սպառնում էր դարձեալ կրկնուել: Հայերը յուսով էին, որ 1908 թ. Աբդուլ Համիդի գահընկեցութիւնից յետոյ մի նոր դարագլուխ է սկսւում իրենց համար: Նրանք խանգավառութեամբ ողջունում էին և նպաստում իրենց ձեռք տակ եղած բոլոր միջոցներով սահմանադրական կառավարու-թեան բարձրացման, հաւատարմով այն խոստումներին, որ նրանց տալիս էր երիտասարդ թուրքերի կուսակցութիւնը. այսինքն՝ տարբական օրէնքների դրուստումն և հաւասարու-թեան և արդարութեան կառավարութեան հաստատումն:

Այս յոյսը շուտով ի դերև ելաւ: Ադանայի արկածները, որ 30,000-ից աւելի զոհեր տարաւ, ցոյց տուին հայերին, որ ոչինչ չէր փոխուած նրանց համար:

Գուք երևի կարդացել էք, պարոններ, տեղակազիրը Պա-պիկեան էֆենդու, որ Ադանա ուղարկուած յանձնաժողովի անդամ էր կոտորածների առթիւ քննութիւն կատարելու համար: Այս յանձնաժողովը կազմուած էր Միութեան և Յա-ռաջագիւմութեան կուսակցութեան համախոհներէց, որոնց մէկն էր հէնց ինքը—Պապիկեան էֆենդին, որը մեռաւ յան-կարծակի, առանց կարողանալու իր տեղեկագիրը տեղ հաս-ցնել, սակայն սրա մէկ պատճէնը, բարբերաղաբար գտնուեց և յետոյ հրատարակեց:

Տեղեկագիրը հաստատեց պատասխանաաւութիւն այն կա-ռավարութեան, որը պասկանում էր նոյն կուսակցութեան, որի ձեռքին է այսօր իշխանութիւնը:

Այս կոտորածները, ոչ աւելի քան նստկիները, չկարա-զացան դրդել Գրան վերջապէս մտցնել Հայաստանում բարե-նորոգումներ, որոնք միայն կարող են խանգարել բոլոր այս-օրինակ զարհուրելի նախճիւրները: Ոչինչ չէին արուած և ոչինչ չէ արուած մինչև այսօր:

Ես հասնում եմ այժմօ, պարոններ, Բալկանեան պատե-
րազմին, որը գրեց Եւրոպային անհրաժեշտութեան մէջ զբազ-
ուել Արևելեան հարցով, Հայերը մտածեցին, թէ հասել է ան-
տանջանքների վերջը, թէ հայկական հարցի լուծման վայրկեանը
մօտալուա է, որովհետև պիտի վճռուէր Գայսրութեան եւրո-
պական նահանգների ճակատագիրը:

Էջմիածնայ մեր Կաթողիկոսը համայն Հայոց, ուրեմն և
տաճկահայերի, ինչպէս և սմբողջ աշխարհում ցրուած Հայոց,
գերագոյն Պառ, վճռեց գիմել պետութիւններին հայցելու
նրանց միջամտութիւնը և կեանքի կոչեց, այս գործի առթիւ,
մի պատուիրակութիւն, որին ախաղահաւթիւնն առաջարկուեց
ինձ: Ես ինձ թոյլ շտուի խուսափել այդպիսի մի յանձնարա-
բութիւնից, որն իմ պարտականութիւնս եմ համարում, բայց
այնուամենայնիւ ես ցանկացայ հաւատարմանս նախ քան
համաձայնելու, թէ մեր ծրագիրը պէտք է հիմնուի Բերլինի Գաշ-
61 յօդուածի վրայ և սահմանափակուի, օրինակի համար, բարե-
նորոգութեանց գործադրման խնդրով, մերժելով ու է անջա-
տողական գաղափար և ու է ինքնավարութեան ցանկութիւն,
որն ես համարում եմ մի իսկական ուտոպիա:

Այս ծրագիրը հաստատուեց Նորին Սրբութիւնից, ձեռք
բերելով ամբողջ հայութեան համաձայնութիւնը, այնուհետև
եւ սնմիջապէս սկսեցի բանակցութիւններ: Ես ամեն տեղ
հանդիպեցի ջերմաջերմ համակրունքների, եւ ստացայ հաւա-
տիացում, որ անհրաժեշտ օժանդակութիւնը չի մերժուի՝ ինձ
կարիք եղած դէպքում, բայց ոչ մի լուրջ բանի չէր կարելի
ձեռնարկել նախ քան Բալկաններում խաղաղութեան վերա-
կանգնուելը:

Այս խոստումներն իզուր շանցան: Եւ իրօք, հէնց որ հան-
գամանքները թոյլ տուին, Ռուսական կառավարութիւնը հրա-
ւերեց տէրութիւնների ուշադրութիւնը հայկական հարցի վրայ
և նրա խնդրի համաձայն, Կ. Պոլսի գետայանները պարտու-
բուեցան քննել բարենորոգութեանց այն ծրագիրը, որ ներ-
կայացուած էր Նորին Մեծութեան Բարի կառավարութիւնից:
Ինչպէս պէտք էր ենթադրել, նախապէս առաջ եկան անհա-
մաձայնութիւններ, հիմնուած թիւրիմացութիւնների վրայ,
որոնք բարեբազաբար վերացան, հէնց որ մի քանի տէրու-
թիւններ համոզուեցան նրանց դրուած ստոյգ բացատրութիւն-
ներով այն բանի մասին, որ հայերը բարենորոգումներ խընգ-

բելով ոչ մի յետին միտք չունեն, որ նրանց շահը պահանջում է մնալ Օտտոմաններ, նպատակ ունենալով ձեռք բերել ապահովութիւն և արգարութիւն, որոնց շնորհիւ միայն կարող են անդրել խաղաղութեան մէջ և յառաջադիմել: Նրանք մեծ ջանք չ'գործադրեցին ապացուցանել, որ հայկական նահանգների նահապետական պայմանները պէտք է որ խուսափէին ինքնավարութեան գաղափարից, ինչպէս ռուսպիսիցի:

Գետութիւնների մէջ չէր կարող համաձայնութիւն չըկայանալ շնորհիւ այն բանի, որ ինքը Եւրոպան այսօր ունի շահ, որ կախուած է հայկական բարենորոգումներից: Եղջ շահը ծնուած է այն օրից, երբ կառավարութիւնները բացէ թ բաց յայտարարեցին, որ նրանց արաքերն քաղաքականութեան հիմքն է կազմում Ասիական Տաճկաստանի ամբողջութիւնը: Որովհետև, պարոններ, թոյլ տուէք ինձ ասել, որ հայկական հարցն այսօր միայն հայերին չի հետաքրքրում, նա ստացել է համաւերոպական ընտանրութիւն այն վայրկեանից, երբ Եւրոպան շահագրգռուեց կայսրութեան անձեռնմխելիութեան մէջ նրան օգնութեան հասնելու նպատակով, որը չի կարելի յուսալ առանց բարենորոգումների:

Բայց պետութիւններն ունեն և սուրիշ շահեր հայկական հարցի լուծումը վստթացնելու համար: Այս շահերը անտեսական և այլ տեսակի են. Ֆրանսիային՝ երկաթուղային գծի արտօնութիւնները շայաստանում, Գերմանիային՝ Բաղդադինը, Իտալիային՝ Ադալեան և վերջապէս Ռուսաստանին՝ շայաստանի երկաթուղային գիծը և այդ պետութեան սահմանների մասակայքում խուսվայոյզ պատճառների սննչանցումն:

* * *

Ես ասացի, որ համաձայնութիւն կայացաւ պետութիւնների միջև: Արդարև, դեռ պահանջն ընդունեցին մի հաշտեցնող նախագիծ, որի մէջ նկատի էին առնուած Բ. Գրան պատուանդանութիւնը:

Այս նախագիծի մի համառոտութիւնը, որ ամփոփուած էր վեց գլխաւոր կէտերի մէջ, Ռուսաստանի և Անգլիայի գետպանները՝ իրենց և միւս մեծ պետութիւնների անունից ներգնայցրին մեծ գեղերին:

Ես ցանկանում եմ ձեզ մասնանշել այդ կէտերը: որոնք մեր ներկայ վիճարանութեան առարկայ են կազմում.

1° Հայկական նահանգների երկու հատուածի բաժանումն անկախութիւնների ներկայացրած թեկնածուների միջից և որով

պահան երկու ընդհանուր վերատեսուչների նշանակումն Բ. Դրան կողմից:

2⁰ Ընդհանուր վերատեսուչների վերապահում է գործադիր իշխանութեան մէջ վտարութիւններ անհաւ իրաւունք: Ի պահանջել հարկին թուր պաշտօնեաների առանց բացառութեան հրատարակելու իրաւունք և նոյն իսկ նորերին նշանակելու, ի թաց առեալ բարձրագոյն պաշտօնեաներին և դատաւարներին, որոնց նշանակումն կ'շարունակի Բ. Դուր ընդհանուր վերատեսուչների մատնանշած թեկնածուներին:

3⁰ Ընտրողական սկզբունքով երկու ժողով: Ետաւարումն կազմուած կէտք մահմեդականներից և միւս կէտք քրիստոնեաներին:

4⁰ Պաշտօնեաներն ընտրուած են հաւասարութեան հիմունքով:

5⁰ Պետութիւնների հրահանգած կոնտրոլը հասարակում է Կ. Պօլսի իրենց դեսպանների և տեղական հեւպատոնների միջոցով:

Թ Բ. Դրան և պետութիւնների մէջ և համաձայնութեան նախատեսութիւն երկու հաստատումների մէջ առաջիկայում մտցնուելիք բարենորոգմանց մանրամասնութեան մասին:

Ինչպէս գուր տեսնում էք, այս նախագծի երբորք և շարորդ կէտերով, դեսպանները ընդունում են, որ նահանգային ժողովի կազմութեան և վարչական պաշտօնէութեան մէջ կէտք լինեն հայեր:

* *

Որովհետև այդ հարցը եղել է ճգնալից բանակցութիւնների առարկայ, ես կարծում եմ օգտակար կ'լինի ձեզ տալ վեճակագրական մի քանի նորագոյն թուեր:

Ահաւաստիկ Հայաստանի վիւայեթների ազգաբնակչութեան պատկերը:

Հայեր	• • • • •	1,018,000
Տաճիկներ	• • • • •	666,000
Փրդեր (վաշկատուն և նոտակետց)	• •	424,000
Այլ և այլ մուսուլմաններ	• • • •	88,000
Չանազան դաւանանքների պատկանողներ	•	254,000
Նեստորականներ և յոյներ	• • • •	165,000

Գ ու մ ո թ 2,615,000

Այս թուերը ցոյց են տալիս, որ մօտաւորապէս երկուս
ու կէս միլիօնի վրայ մէկ միլիօնից աւելին հայեր են գալիս,
այն ինչ տասնիկները չեն հասնում նոյն իսկ 700,000-ի և քուր-
դերը, որոնց մէջ և զաշկատունները, միայն 424,000 են: Ուրեմն
հայերի թիւն առանձին վերցրած աւելի շատ է, քան թէ տա-
ճիկներն ու քուրդերը միասին վերցրած: Բայց հարկ չեմ հա-
մարում ձեզ ասելու, որ կարեւորութիւնը հարկաւ չի չափուում
լոկ ազգաբնակչութեան թուով և որ վաճառականութիւնը,
արգիւնագործութիւնը և մտաւորական մշակոյթը պէտք է
հաշուի առնել: Այդ պայմաններում հայերը ներկայացնում
են ոչ թէ 50% կամ 60%, այլ 80%-էց աւելի:

Երբաւի, ներմուծող վաճառականութեան մէջ 166 խոշոր
վաճառականներից 141 հայեր են ընդդէմ 13 տասնիկների և
12 յոյների: արտահանութեան մէջ 150 վաճառականներից 127
հայեր են և 23 տասնիկներ: 9,800 մանր առևարականներից և
արհեստավարներից 6,800 հայեր են և միայն 2,550 տասնիկներ
և 450 այլ և այլ ազգութիւնների:

Արդիւնագործութեան մէջ, 150 գործարաններից, 2րա-
կացներից 130 պատկանում են հայերին, 20-ը տասնիկներին և
3 (գորգերի գործարաններ) օտարերկրեայ կամ խառն ընկե-
րութիւններին: Բոլոր գործարանների և օրհանների մեքա-
նայովարական ծաւայութիւնը վարում են բացառապէս հա-
յերը: Այդ գործարաններում աշխատող բանուորների թիւը
հասնում է 17,700-ի, որից մօտաւորապէս 14,000 հաշւում
են: այեր, 3,500 տասնիկներ և 200 յոյներ և ուրիշներ:

Ինչ վերաբերում է ուսումնարաններին, որոնք իրապէս
ցոյց են տալիս ազգաբնակչութեան կուլտուրայի աստիճանը,
ներկայումս կան Տաճկահայաստանում, զրանց մէջ հաշուելով
օտարերկրեայ բողոքական և կաթոլիկ առաքելութիւնների
ուսումնարանները, մօտաւորապէս 785 հոյկական լուսաւո-
րութեան հաստատութիւններ 82,000-ից աւելի աշակերտնե-
րով, այն ինչ տասնիկները հազիւ ունեն 150 ուսումնարան
մօտաւորապէս 17,000 աշակերտներով:

Գուրգերը ոչ մի ուսումնարան չո՞ւնեն:

Ահաւասիկ, ես կարծում եմ, թուեր, որոնք լիովին ար-
դարացնում են հայերի խնդիրը, որն ընդունուած է նաև դե-
պանների կողմից:

* * *

Յակայն, չնայելով իր չափաւորութեան, հաշտարար նա-
վառքիք մերժւեց Բ. Դրան կողմից, որը չի ցանկանում լսել

ոչ մի խօսակցութիւն ու է կոնտրոլի մասին և խոստովում է
տալ եւրոպական պաշտօնեաներին գործադիր իշխանութիւն։
Մինչդեռ այդ կոնտրոլի անհրաժեշտութիւնը հարկադրական
է, Բ․ Գուռը, սակայն փորձում է այդ բանից խոստովել,
չնայած որ նա տառջներսւմ լուեւայն համաձայնել էր Բեը-
լինի Գաշնադրութեան 61 յօդուածի հետ, որ շնորհում է պե-
տութիւններին վերահսկելու իրաւունք. այդ բոլորից յետոյ
այսօր Գուռը ճգնում է հարկադրել հաշտարար նախագծին
կիսամիջոց, թերի բարենորոգումների ծրագիրներ։

Զաւիագանց վտանգաւոր է նրան հեռանել այդ ուղղու-
թեամբ։ Մենք չ'պէտք է աչքից փակցնենք, որ բարենորոգու-
թիւնների նպատակն է վերացնել Ասիական Տաճկաստանի
անգամահատութեան բովանդակ վտանգը և այդ նպատակին
կարելի է հասնել միայն այն գէպքում, երբ կ'գործադրուին
հիմնական բարենորոգումներ, մի անգամ ընդ միշտ հաս-
տատուած, և ոչ թէ կիսամիջոց կամ թերի բարենորոգումներ,
որ կառուցադրուեն յետագայում յաջորդաբար լրացնելու դե-
տումով, ինչպէս որ այդ փորձուել է Մակեդոնիայում, որտեղ
նրանք անյաջողութիւններ և սոսկալի հեռանքներ ունեցան,
և այդ ծագում էր ստուգապէս այն բանից, որ նախ և առաջ
սահմանափակուեցին մասնակի և թերի բարենորոգումներով
և անմիջապէս հրաժարուեցին հեռանել նրանց գործադրմանը
նոյն իսկ սահմանադրական կառավարութեան օրօք։

Այդ պայմաններում կիրառելի թերի բարենորոգումներն
չեն ունենայ ոչ մի հետևանք և կառուցանեն օտարերկրեայ
միջամտութիւնների վտանգը։

Հաշտարար նախագծի դէմ Գուռը ստիպուած է առաջ-
կել. ներկայացնել հսկա-առաջարկ, որի մէջ խոստանում է
պաշտօնի հրաւիրել օտոմանեան ընդհանուր վերատեսուչներ,
որոնց օգնականները կ'ընեն եւրոպական խորհրդատուներն,
բայց առանց սրանց տալու գործադիր իշխանութիւն։

Գուռը նախատեսում էք արգէն, պարոններ, այնպիսի
բարդութիւններ և դժուարութիւններ, որոնք առաջ կ'ըբերեն
երկուութիւն։ Եւ այդ գէպքում, իրօք, առաջ կ'գան այնպիսի
ընդհարումներ, որոնք ամլութեան կ'մատնեն բարենորոգում-
ները։ Այս օրինակ աւարկութիւնների հանդէպ Գուռը հո-
մաձայնել էր, յերաւի, մտցնել իր նախագծի մէջ մի քանի
ուղղումներ, նամանաւանդ եւրոպական խորհրդատու իշխա-
նութիւնների վերաբերմամբ, բայց առանց այս ուղղումների
էլ կարելի էր վերացնել այն պատահաբները, որ այժմ ես կը-
մատնանշեմ։

Ես համոզուած եմ, որ եւրոպական խորհրդատուները գաղափարը ներշնչուելէ կուտարութեան և նամանազանք մեծ վեղերին, Եգիպտոսի հիման վրայ, որտեղ ամեն մի մինիստրացիութեան մէջ գոյութիւն ունին եւրոպական խորհրդատուներ, բայց որանք ունեն աւելի լայն գործադիր իշխանութիւն և երբէք նրանց և մինիստրների մէջ, որոնց նկատմամբ նրանք ատարադատ են, ընդհարումներ չեն պատահում: Այս երկու եղիրները պայմաններն, անշուշտ բոլորովին նման չեն, որովհետև Եգիպտոսում քաղաք խորհրդատուներն անգլիացիներ են և նրանք կարգուած են միայն մի պետութեան, այդինքն Անգլիայի զորակց, այն ինչ այդ բոլորովին այլ կերպ կ'լինի Հայաստանում, որտեղ խորհրդատուներն ունենալով անորոշ իրաւասութիւն և ընդ մինն առանց պատասխանատուութեան, նրանց թիկունքին կ'լինեն մէկի փոխարէն՝ վեց պետութիւններ, որոնց մէջ, չեն կարող յուսուլ, պահելու մի անփոփոք համաձայնութիւն:

Այդ կոմբինացիան—ունենալ խորհրդատուներ ընդհարաբար վերտանուչներ իրիտարին, ուլեմն ընդունելի կ'լինի միայն այն դէպքում, եթէ որ կարողանային գանել մի այլ բանածն, ըստ սրում ընդհանուր վերաստուղիչներն օւնենալին գործադիր իշխանութիւն: Եթէ Դաւաք որ և է հնարապետութեամբ կամեսոյ իւր պատուականութիւնը շփոթելու համար այդ բանածնին համակերպել, մենք կ'ընենք առաջինք, որ կընդունենք խորհրդատուների սխտեմը, բայց այն ժամանակ—Թող լաւ իմացուի, որ ձեռք պէտք է ընտան գետպանների նախագծի և ուրիշ կէտերը,—արմաք են կանարաք, նախանգական ժողովների և վարչական պաշտօնակարութեան մէջ հարերի կես ներկայացուցչութիւնը: Իբրև երակի ուղղութիւն իւր թերութիւնների առնկուկան հակա-նախագիծը պայմանադրում է, որ օստմանեան ընդհանուր վերապետուչների կ'նրանց խորհրդատուների մէջ լինելիք ընդհարումները կ'վերացուեն Մինիստրների Կոնգրեսի միջամտութեամբ: Բայց յայտնի լինելով օտոմանեան դիւանապետութեան յապտուածներն ու օտոբոկուան քաշքուկները, կարող ենք հաւատարմութիւն, որ չենալ ընդհարումները կ'լինեն լուծուած յօդուա ընդհանուր վերտանուչները և այն ժամանակ է հարկէ անարգէք կ'դառնայ և կանգամալուծուի խորհրդատուների իրաւասութիւնը:

Ուրեմն նրա մէջ կայ արամաքանական և գործնական իմաստ, ըստ գետպանների հաշտարար նախագիծի մէջ, որ բոլորովնպետեմ է մի գործադիր իշխանութիւն, որ տրուում է եւրոպական պատասխանատու պաշտօնեաներին, արմաք պաշ-

տաւար են գործադրել բարենորոգումները պետութիւններէ
հնկոյութեան և հոնարողի տակ Կորագ են ձևակերպել հաշ-
տարար նախագծի ձևը երևոյթները տնտեսելու համար, բայց
ակզուսները պէտք է պահուած լինի իր ամբողջութեան մէջ:

Դուռն իր յամառութիւնը պատճառաբանում է նրա-
նով, որ նա չի ուզում հարւած տալ Կայսրութեան պրե-
տիժին. բայց թւում է որ այս հոգածութիւնը քիչ է համա-
ձայնելի այն որոշումներին հետ, որոնք յայտարարուած են լրա-
գիրներում, ըստ որում նա յանձնում է օտարերկրեայ սպա-
ներին առաջին բանակի հրամանատարութիւնը:

Երկու հաւատար արժէք ունեցող երևոյթների,—որովհե-
տև բարենորոգումները հարցը կենսական անհրաժեշտութիւն
է Տաճկաստանի համար,—այս տարբեր գնահատումը ցոյց է
տալիս թէ թուրք կառավարութեան ընդդիմադրութիւնը որ-
չափ անկեղծ է:

Սա ապացուցանում է, որ ոչ մի վճռի չի կարելի յանգել
առանց ճշում գործադրելու Դրան վրայ. և մենք հաւատա-
ցած ենք որ, եթէ եւրոպական միջնորդները որպէս պետու-
թիւնների անփոփոխելի վճիռ մերժէին բոլոր ֆինանսական
աջակցութիւններ՝ պայմանով, որ բարենորոգումների հարցը
բանական լուծման յանգէր, Բ. Դուռը, որ չի կարող գլուխ
պահել առանց փոխառութեան, չի յապաղի այնուհետև հա-
մաձայնել բարենորոգումներին հետ այն հիմունքներով, որոնք
փեթաութիւնների հաւանութիւնն են նշատացել:

Այս ուզողութեամբ մտրուած բանակցութիւնները ոչ մի
վերստ չեն բերի եւրոպական կառավարութիւնների և Բ. Դրան
յարաբերութիւններին. որովհետև Տաճկաստանը վերջապէս
պարտաւոր է հասկանալ, որ իր ներկայ ընդդիմադրութիւնը
հակառակ է հէնց իր սեպհակոն շահերին. մենք համամիտ ենք,
հարկաւ, հատաւտելու որ նրա վրայ գործադրելով ֆինանսա-
կան մի ճշում, միտք շունենք ընու պնդելու, որ պէտք է
նրան փանգարել փոխառութիւն կնքելու, որն անհրաժեշտ է
կառավարութեան ամբողջման համար: Մենք ցանկանում ենք
ընդհակառակն, որ նա կնքուած լինի, այն դժուարութիւննե-
րից խուսափելու համար, որոնք կարող են վտանգել հողային
ամբողջութեանը, որի համար հայերը շահագրգռուած են այն-
պէս, ինչպէս և Կայսրութեան բոլոր հպատակները:

Ուրեմն պետութիւնները կարող են գործադրել այդ ճշմո

չումը, որ չի ունենայ թշնամութեան ու է ընոյթ, առանց հեռանալու իրենց բարեկամական քաղաքականութիւնէն հանդէպ Տաճկաստանի. նրանք նոյն իսկ չ'պէտք է փոխառութիւնը բացէ ի բաց մերժեն, բաւական է միայն յայտարարել, որ նրանք պատրաստակամութիւն ունեն հեշտացնելու փոխառութեան կնքումն, պայմանով՝—եթէ Բ. Դուռը պատրաստուում է իր կողմից բարենորոգումներ իրագործել: Ուրեմն որոշումն կախում կուենայ հէնց իրեն՝ Բ. Դրնից, որին կ'մնայ համաձայնել մի պայմանի, որից կայսրութիւնն առաջինը կօգտուի և որը կ'վերացնի միաժամանակ բոլոր այն բարգուծիւնները երկիւղը, որ կարող է սպառնալ Եւրոպայի խաղաղութեան:

* * *

Յոռսով եմ, պարոններ, այդ պայմանով կնքուած փոխառութեան յանձնառութիւնները կ'լինեն ամենաջերմ օժանդակողներ բարենորոգումները մուծման Տաճկաստանում: Ես երկար չեմ պնդել այս կէտի վրայ՝ նրանց շահը և մերը համանման են:

Ոչ ոքի համար գողտնիք չէ այսօր, որ Տաճկաստանի Ֆինանսական դրութիւնը իւր բիւջէի մեծ դէֆիցիտներով, արդէն ուժգնօրէն խախտուած էր նախ քան Բալկանեան պատերազմը. և դո աւելի ևս վատթարացաւ այդ պատերազմի արտակարգ ծանրաբեռնութիւններով:

Փոխառութիւնը, որ ներկայումս բանակցութեան շրջանի մէջ է, եղած կայսրութեանը դարման հասցնել չի կարող: Միայն բարենորոգումները կարող են, կանոնաւորելով կայսրութեան տնտեսական ազբիւրները, անիշխանական կարգերը վերայնել, կարգեր, որոնք սիրապետում են ներկայումս հայկական նահանգներում. ուստի և, ակներև է, որ այդ կերպ միայն ծանկաստանի ֆինանսական դրութիւնը կամրապնդուի:

Նրանք մեծապէս զարկ կ'տան երկրի ներքին հարստութիւնների զարգացման: Մտածելու նիւթ է տալիս այն հանգամանքը, որ ներկայ ժամին հայկական ազգաբնակչութիւնը, մեծ մասամբ գիւղացիներ, չեն ցանուում նոյն իսկ իրենց հողերը, որովհետև նրանք գիտեն, որ հունձը կ'լինի քուրդական ցեղերի ձեռքով:

Միայն բարենորոգումների գործադրութեամբ մի հարուստ ծով վերացուեն ֆինանսական և քաղաքական կարգերի ծանր վտանգները:

* *

Խօսքնս վերջում թոյլ տուէք ձեզ յայտարարել, պարոններ, որ այն բոլոր յուսախաբութիւններն, որոնց միջով երեսուն և հինգ տարիներէ ի վեր անց են կացել հայերը, և այն բոլոր հիասթափութիւնները մի արգարացում միայն ունեն, որ ես չեմ կարող սյուսեղ անկեղծօրէն չճշտել, և այդ այն է, որ մեր առաջ դրուած խնդիրը չի վերաբերում միայն հայերի շահերին, այլ և Եւրոպան ինքը շահագրգռուած է հայկական բարենորոգումների իրագործման խնդրում, այն շարժառիթների հիման վրայ, որ ես ձեզ բացատրեցի և որոնք են՝ պետքիւնցի օճիտական օսիները, Աթիական Տանկասանի հոդային ամբողջութեան անձնութիւնները և դրանց ձեռնառութեամբ խօսողութեան պահպանումը Եւրոպայումս Որովհետև, ինչպէս Ֆրանսիական կառավարութեան մի մեծահռչակ անձն ասաց ինձ՝ գերագոնցօրէն հակիրճ և բնորոշ թէ՛ «Հայաստանի բարենորոգումները—Եւրոպայի հանգստութիւնն է»:

Ահաւասիկ մի խնդիր, որտեղ մասնակցում են ութ կողմեր և բոլորն էլ ունեն համազօր շահեր:

Վեց պետութիւններ մի կողմից, Հայերն ու ինքը՝ Տաճկաստանը. վերջինս կհասկանայ, յուսով եմ, որ նա աւելի է շահագրգռուած քան թէ Եւրոպան, որովհետև իր Կայսրութեան ամբողջութեան և անձեռնմխելիութեան խնդիր կայ մէջ տեղ:

Կասկածել արդեօք Եւրոպական շահերի ներդաշնակութեան նկատմամբ, որ կարող է օրհուսական լինել հայերի հատուկ և նրանք կմնան դատարկաձեռն:

Բայց խնդրի յաջող լուծման համար, մենք կարիք ունենք ձեր անձնուէր գործակցութեան՝ ձեր յարգելի կառավարութիւններին պարզելու համար իրերի իսկական դրութիւնը այնպէս, ինչպէս ես պատիւ ունեցայ ձեզ գեկուցանելու. և ձեռք բերելու մի որոշակի վճիռ, ըստ որում այդ կառավարութիւնները չկորցնեն պատեհ առիթը գործադրելու մի Ֆրանսական ճնշում, որը, ըստ ամենայնի, լինի ազդու և թոյլ տայ վերջ դնել մի դրութեան, որ չի կարող այլ ևս շարունակուել անվտանգ:*)

— ❦ ❦ —

*) Ժողովի նախագահ Լակրուայի ճառն եւ Պօզոս փաշայի ղեկուցումը Թարգմանի է L'Asie Française Թերթից Երեւանի Թեմո դպ. ուսարջից պ. Նախարեան:

Ուղղումն Ի'Asie Française քերթի խմբագրութեան

1. Նոյեմբեր ամսուայ Ի'Asie Française յօդուածի մէջ, որ վերաբերում է Պօղոս Նուբար փառայի զեկուցման հայասիրական Մէջագոյնին համագումարում (երես 453), մի զարձուածքի զանցառութիւնը, որն առաջ է եկել ընդօրինակողի սխալմունքից, յեղաթիւրկ է վաճառականական, արդիւնազործական և ուսումնաբանների վիճակագրութիւնը:

Իրրև այդ զանցառութեան հետևանք, ենթադրում է, որ թւերը վերաբերում են ամբողջ Հայաստանին, այն ինչ, իրօք նբանք վերաբերում են միայն Սվազի վիլայէթին և վեց վիլայէթներից այդ վիլայէթն է, ուր հայերը թուով նուազ են և միակն է, որի համար ունեն ճշգրիտ վիճակագրութիւն:

Նկատի առնելով Սվազ վիլայէթի նահապետական պայմանները, կարող ենք հաւաստիացնել, որ եթէ ունենային Հայկական բոլոր նահանգների լրիւ վիճակագրութիւն, հայ արհեստաւորներ տոկոսն աւելի բարձր կ'լինէր *):

*) Այս ուղղումն պէտք է խնկատի ունենայ աւ. զարթս 26 էջի ընկերոցման վաճառակ: